

MƏTNİN KOMPONENTLƏRİNİN BAĞLANMASINDA
QEYRİ-MÜƏYYƏN, TƏYİN VƏ SUAL ƏVƏZLİKLƏRİNİN ROLUZ.Ə.ŞAHBAZOVA
Bakı Dövlət Universiteti

Mətnin təşkilində, onun komponentlərinin bağlanması, sintaktik bütövün əmələ gəlməsində leksik-qrammatik vasitələrin hər biri özünəməxsus fəaliyyət göstərir. Əvəzlilər özlərinin leksik-semantik mənasına görə bu vasitələrin içərisində daha çox seçilir. Burada bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşər ki, əvəzliyin bütün məna növləri mətn təşkilində iştirak edə bilər. Lakin bunların hamısı eyni dərəcədə fəallıq göstərə bilməz. Əvəzliyin məna növlərindən biri kimi qeyri-müəyyən əvəzlilərin də mühüm rolu vardır. Özlərinin leksik mənasında şəxs və əşyanı ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə bildirən bu əvəzlilər mətnədə anaforik, epiforik formalarda özünü göstərir. Hər hansı mövqedə işlənməsindən asılı olmayaraq qeyri-müəyyən əvəzlilər öz izahlarını mətni təşkil edən cümlələrin paralel zəncirvari bağlantısı şəraitində tələb edir. Mətn də bunlar vasitəsilə bütövləşir (1, s. 59).

Dildə ən çox işlənən qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: **kimi**, **biri**, **hərə**, **hamı**. Bunların içərisində daha dinamik və fəal olanı «kimi» qeyri-müəyyən əvəzliyidir. Diqqət edək:

Dövlət Universitetinin böyük daş binası qarşısında iynə salsan yerə düşməz. Adam əlindən keçmək olmur. İsti yay səhəri açıldan axşamacan cavan oğlan və qızların burada yığnağı, mübahisəsi, söhbəti, gəlgedi kəsilmir. Kimisinin qoltuğunda jurnal, kitab, vəsiqə qovluğu, **kimisinin** əlində itilənmiş qələm, iki qatlanmış dəftəri, coğrafiya atlası, cildi çirklənmiş proqram, rus və Azərbaycan dilində qəbul qaydaları (M.Cəlal).

Bu mətnədə ikinci cümlədən sonra sadalanan şəxslərin təsvirini ayır-ayrılıqda təkrar etməmək üçün **kimsə** qeyri-müəyyənlik bildirən «kimi» əvəzliyi ilə xatırladılaraq ümumiləşdirilir.

«Hamı» qeyri-müəyyən əvəzliyi dildə daha çox ümumilik bildirir. Buna görə də bu əvəzliyi dilçilər **ümumilik bildirən növ kimi** ayrıca məna növü kimi qeyd edirlər. Bizə belə gəlir ki, qeyri-müəyyənlik və ümumilik bildirən bu söz üçün ayrıca məna növü göstərmək o qədər də məqbul deyil. Sadəcə olaraq burada ümumiliyin qeyri-müəyyənlikdən daha qabarıq hiss etdirildiyini nəzərə almaq lazımdır.

Kolxoz sədri Səfər şəhərdən yenidən gəlmişdi. Alı kişinin evində qalırdı. Səhər hamıdan tez qalxıb yuyunur, idman edir, qaloşu ayağına alıb həyətdə gəzinər, hava alardı. Onun təbiətə xüsusi bir eşqi var idi (M.Cəlal).

Mətn kəsiyində verilən «hamı» leksemi ən azı «evdəki adamları, ən çoxu - kənd adamlarını» xatırladır. Burada qeyri-müəyyənlik ümumilik-

lə paralel işlənir. Özündən əvvəlki və sonrakı mətn parçalarını əlaqələndirir. Məsələn:

Mətnə qeyri-müəyyən əvəzliliklərin paralel işlənərək biri-birini tamamlamasına da rast gəlinir.

Hər məxluqun körpəsi zəif və möhtac olur. Körpələr kömək, himayə görməyə, yəqin ki, məhv olub gedər, yaşaya bilməzlər. Bəlkə buna görə təbiət insanların qəlbində böyük bir hiss, körpələrə mərhəmət hissi qoymuşdur. Normal insan kim olursa-olsun, nə əqidənin, peşənin sahibi, hansı millətdən, zümrədən, cinsdən olursa-olsun, körpələr, kömək və mərhəmət hissi bəsləyir (2, s. 67).

Birində az, birində çox, birində aşkar, birində qapalı olur. Ancaq bu hiss hamıda olur.

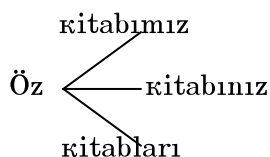
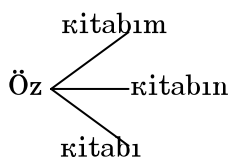
Burada əvəzliyin müxtəlif məna növləri, elə bil ki, mətni zəncirvari şəkildə əhatə etmiş, komponentləri ardıcıl olaraq bir-birinə düyünlənmiş və özlərini də qabarıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Mətnin sonunda işlənən «biri» qeyri-müəyyən əvəzliyi təkrar olunaraq sonda bütün yuxarıda sadalananlar «hamı» əvəzliyi vasitəsilə ümumiləşdirilmişdir.

Əvəzliyin məna növlərindən biri də **təyin əvəzliyidir**. Bu məna növündə toplanan hər bir sözün özünün mətnin komponentlərini bağlamaqda rolu vardır.

Hər əvəzliyi sintaktik cəhətdən bütün mətni əlaqələndirir. Mətnə bu ləkəmə vasitəsilə konkretlik, dəqiqlik yaradılır. Dəqiqlik, konkretlik bəzən digər təyin əvəzliyi vasitəsilə ümumiləşdirilir (3, s. 320). Mətnin əvvəlində işlənən, aktuallaşan «**hər**» əvəzliyi əksər hallarda **bütün** əvəzliyi ilə ümumiləşdirilir. «**Bütün**» əvəzliyi mətni ümumiləşdirərək onun təkrarlanan, **hər** sözü ilə aktuallaşan üzvlərinin ekvivalentinə çevrilir. **Hər adam, hər kəs, hər şey, hər gün, hər zaman, hər yer** və s. deyilir, sonrakı komponentlərdə isə bu üzvlər mətn vasitəsilə izah edilir. Bu isə əvəzliyin ümumiliyində – xüsusiyyətlərə izaha rəvac verir.

Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir allahı var.
Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.
(H.Cavid)

Öz təyin əvəzliyi digər əvəzliliklərdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu ləkəmə hər hansı bir sözdən əvvəl gəlir. Həmin sözün mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsini tələb edir. Lakin bu işlənmə söz birləşməsinin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Özündən sonrakı sözlə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanan bu ləkəmə heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Özündən sonrakı söz isə müxtəlif şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Öz təyin əvəzliyi hər hansı sözün yanında gəlibsə, onu konkretləşdirir. Təklidə bu söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək digər təyin əvəzliliklərindən fərqli olaraq substantivləşir. Müxtəlif cümlə üzvü vəziyyəti daşıyır. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında mənsubiyyət şəkilçisi qəbul

etmiş «öz» sözünü qayıdış əvəzliyi kimi ayrıca məna növünə daxil etmişlər. Mənsubiyyət şəkilçisi qrammatik şəkilçidir, söz düzəltmə keyfiyyətinə malik deyil. Bu haqda prof.Y.Seyidovun aşağıdakı fikri ilə biz də razılaşıırıq. «Mənsubiyyət şəkilçisi sırf qrammatik şəkilçidir və nə yeni söz, nə də yeni növ düzəldə bilər» (4, s. 288).

Öz əvəzliyi mətndə subyektlə birlikdə işlənir, aid olduğu subyektə daha da konkretləşdirir. Məsələn:

... Mən **öz** mətanətimdən razı idim. Mən «həqiqi insan ləyaqətinin qarşısında hər şey yalandır» - deyə özümü öyürdüm.

Mən **öz** hərəkətimdən misilsiz bir zövq aldığımı **özümü** inandırmağa çalışırdım. Mən **özümü** tilsimli qapılar açan «Min bir gecə» qəhrəmanları yerinə qoyurdum. «Qəhrəman da yazıq olarmı? Lakin bu nə sözdür? Kim deyir mən yazığam? Kim deyir mən **özümü** başqaları üçün fəda edirəm? Yox! Mən hər nə edirəmsə, hər nədən binəsib oluramsa, ancaq özüm üçün, öz səadətim üçün edirəm. Siz hələ biz qızları az tanıyırsınız» (İ.Əfəndiyev).

Mətnin birinci cümləsində işlənən «öz» leksemi «mətanətimdən» sözünü təyin edir. Mətn boyu **öz** təyin əvəzliyi substantivləşərək **mən** şəxs əvəzliyi ilə birlikdə işlənərək müxtəlif formalarda təkrar olunur, məzmunu konkretləşdirir. Bu mətnə həmin əvəzlilər məntiqi vurğu ilə deyilərək, aid olduğu subyektə aktuallaşdırılır (5).

Mətn komponentlərinin bağlanması **sual əvəzlilərinin** də özünə-məxsus funksiyası vardır. Sual əvəzliləri özlərinin leksik-sintaktik mənasına görə iki qrupa ayrılır. 1. Atributiv mənalı sual əvəzliləri 2. Substantiv mənalı sual əvəzliləri. Leksik-sintaktik mənasının zənginliyi, müxtəlif və rəngarəng məna yükünü daşımalarına görə sual əvəzliləri söz birləşmələrində, cümlədə, həm də mətnə özünə-məxsus vəzifə və funksiya daşıya bilərlər. Sual əvəzliləri mətn komponentlərinin təşkilində iştirak edərkən bəzən əsl sual mənasında çıxış edir. Bu zaman izahedici cümlələr bir-birinin ardınca gələrək həmin sualı izah edir. Bu isə mətnin bütövləşməsinə səbəb olur.

...Səhər mən babamgələ gələndə gördüm ki, Fatma nənəm özü dayımın köynəklərini yuyur, soruşdum:

- Bəs Güllü hanı, nənə?

Məlum oldu ki, İmaşla Güllü gecə bir-birinə qoşulub qaçıblar. Dayım da hər dərəcəyə bir od vurub, amma heç yerdə cavanları gördüm deyən olmayıb (İ.Əfəndiyev).

Mətnin əvvəlində deyil, sonrakı hissəsində, yəni ortada işlənən «**hanı**» sual əvəzliyi mətnin birinci hissəsi ilə ikinci hissəsi arasında əlaqə yaradır. Mətnin sonrakı hissəsi birbaşa suala cavab verir. Bu isə cümlə silsiləsinin bir-birinə estafet verib bağlanmasına və mətn şəklinə düşməsinə səbəb olur. Məs.:

Xanmurad arxası üstə, əllərini başının altında çarpazlayaraq uzanmışdı, mən ondan soruşdum:

- Sən **nə üçün** qaçaq olmuşdun?

O, romanın qapısında görünən və zirvəsində həmişə qar olan Qızılboğaz dağına baxaraq sakit halda dedi:

- Adam öldürmüşdüm.

Mən təəccüblə soruşdum:

Kim idi o adam?

O, gözlərini Qızıldağdan çəkməyərək dedi:

- Bir səfeh naçalnıq idi.

- Niyə öldürdün onu?

O, qaşqabaqlı dedi:

- Murdar adam idi.

- Yəni **neyləmişdi** ki?

O, dərindən nəfəs alıb dedi: Mənim atam kəsib bir kişi idi, qaqaş, gözümüzün ağı-qarası bir **atımız** vardı... (İ.Əfəndiyev).

Bu mətn çox davam edir. Biz burada mətnin hamısını vermək istəmirik. Aydın olur ki, burada dialoqda işlənən sual əvəzlilikləri bir-birini əvəz edə-edə izah tələb edir. Dialoqun sonunda verilən «neyləmişdi» sözünə isə daha böyük mətn işlənir. Buradakı mətnə ancaq həmin sualın cavabı verilir, izah edilir. Sual əvəzliliklərinin bir qismi isə sual bildirmir. Sual mənasını qismən itirmiş bu sözlər tərəddüd, inamsızlıq, şübhə və s. mənaları ifadə edir. Öz əvvəlki mənasını dəyişmiş sual əvəzliyi müəyyən modal mənə kəsb edir. Belə sual əvəzlilikləri modal mənə da kəsb edərək söylənilən fikrə subyektin şəxsi münasibətini də ifadə edə bilər.

Kim bilir, dünyanın **neçədir** yaşı

Tarixin **nə** qədər yazısı vardır.

Hər saxsı parçası, hər məzar daşı

Nəsildən nəsilə bir yadigardır

(S.Vurğun)

Mətnin belə cümlələrində danışan şəxs məsələyə müəyyən qədər şübhə, tərəddüd, inamsızlıqla yanaşır. Hiss olunur ki, monoloji nitqin belə cümlələrində sual mənası tamamilə aradan götürülür. Sual əvəzliyindən sonra işlənən ikinci (və ya daha sonrakı cümlələr) cavab cümləsi olmalıdır ki, həmin sual cümləsində sual əvəzliyinin yerini tuta bilən bir söz olsun. Sual əvəzliyindən sonra işlənən cümlələr, əsasən, informasiya daşıyan cümlələr olur. Bununla da cümlələr arasında əlaqə yaranır. İzahedici, informasiya daşıyıcı cümlə sual əvəzliyindən sonrakı hissədə işlənir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sual bildirməyən, cavab tələb etməyən ritorik sual cümlələrində olan əvəzlik sonrakı hissədə də işləyə bilər. Bu tipli cümlələrdə fikrin təsdiqi, inkarı emosional şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir. Bu halda əvəzliyin rolu böyükdür. Əvəzlik ya özündən əvvəl, ya da sonra gələn cümlələrin mənasını müəyyən dərəcədə qüvvətləndirir, konkretləşdirir, mətnin emosional təsirini daha da artırır.

Ey ana təbiət, de, **neçin, niyə**

Gülün budağında tikan bitirdin?

Bulağın gözünü qotur keçiyə,

Bulanıq suyunu ceyrana verdin

(B.Vahabzadə)

Bəzən mətnə sual əvəzliyinin funksiyası daha böyük olur. Belə hallar ola bilər ki, bir sual əvəzliyinin izahına, konkretləşməsinə bir cümlə, sintaktik bütöv və ya əsər bütünlüklə bir əsərə xidmət edir. Məsələn:

O günü dərsdən çıxıb evə gələndə müəllim qəsəbə adamları arasında nə isə bir həyəcan hiss etdi. Elə bil ki, onlar hara isə tələsir, nədən isə ehtiyat edərək susurdular. Qarşısına çıxan adamlar indi müəllimi

görərkən dünənki kimi şən və mehriban ifadə ilə gülümsəmir, soyuq bir ehtiramla baş əyib cəld ötürdülər.

Bu nə demək idi? (İ.Əfəndiyev).

Bu cümlədən sonra bütün əsər suala cavab verməyə xidmət edir. Camaat arasında müəllimə qarşı münasibətin nə üçün dəyişdiyi, ona qarşı soyuq münasibətin yaranma səbəbi izah olunur.

Mətn komponentlərinin təşkilində əvəzliliklərin rolu çox mühümdür. Əvəzliliklərin mətndə işlənməsi anaforik, epiforik və ya anaforik-epiforik qaydada olur.

Əvəzliyin mətndən müəyyən kəşiklərə işarə etməsi nəticəsində bu kəşiklər arasında əlaqə yaranır. Lakin bu vaxt qarşıya belə bir sual çıxır. Məgər əvəzliliklər olmadan mətndəki cümlələr, tərəflər arasında əlaqə mövcud deyilmi? Əlbəttə, mövcuddur. Biz bilirik ki, istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə cümlələr arasında müxtəlif mənə əlaqələri olur. Əgər belə olmasaydı, onda nitqimiz bir-birinə dəxli olmayan ayrı-ayrı cümlələr yığımından ibarət olardı. Bizim haqqında danışdığımız əvəzliyin komponentlər arasında yaratdığı əlaqə isə ikinci, əlavə bir əlaqədir. Bu əlaqəni məhz əvəzliyin yaratması onun bir nitq hissəsi kimi malik olduğu leksik-semantik xüsusiyyətlərindən (yəni ümumi və mücərrəd mənalı olmasından) irəli gəlir.

Əgər belə ümumi və mücərrəd mənaya malik olan əvəzlilik mətnə daxil olursa, deməli, onun işləndiyi cümlədən ya əvəzlilik, ya da sonrakı hissə mütləq onun semantik mənasının aydınlaşdırılmasına və konkretləşdirilməsinə xidmət etməlidir (mürəkkəb cümlələrdə də belədir). Məhz bu zərurətdən də mətnə komponentlər arasında ikinci bir əlaqə – əvəzliyin yaratdığı əlaqə yaranır və ya belə də deyə bilərik. Əvəzliyin mətnə yaratdığı bu əlaqələrin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əlaqənin reallaşması üçün əvəzlilik özünün semantik mənasının tamamilə açılmasını mətndən tələb edir. Belə ki, mətndən kənarında götürülmüş əvəzlilikli cümlə kommunikativ nöqteyi-nəzərdən bitməmiş cümlədir (6).

Beləliklə, əvəzliliklər mürəkkəb cümlənin komponentlərini birləşdirəndi ki mi müstəqil cümlələrin mürəkkəb sintaktik vahidlər daxilində birləşməsində də başlıca rol oynayır. Mürəkkəb sintaktik təmin mərkəzi cümləsindəki əvəzliliklər müstəqil cümlələr arasındakı başlıca mənə münasibətləri yaradan əsas sintaktik vasitədir. Sintaktik təm mərkəzi cümlələrin əvəzliyinin izahına xidmət etdiyindən əsas rolu da onlar daşıyır.

QEYDLƏR

1. Şahbazova Z. İşarə əvəzliliklərinin üslubi xüsusiyyətləri. Üslubiyyat məsələləri, Bakı: 1990.
2. Xəlilov Ə. Əvəzliyin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. Azərb. EA-nın xəbərləri, Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət seriyası. Bakı: 1969.
3. Bəyzadə Q. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. II cild, Bakı: 1999.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, BDU, Bakı: 2002.
5. Чернышева И. Текстобразующие фразеологических единиц лингвистики текста. Изв. М.: 1974, с.159; Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М.: «Высшая школа», 1991, с.47-48. Аblasova A. Dilçilik və bədii mətn. Bakı: 1990, s.45. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: 1998.
6. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb. SSR EA, 1951.

**РОЛЬ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ, ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ И ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ
МЕСТОИМЕНИЙ В СВЯЗЫВАНИИ КОМПОНЕНТОВ ДОКУМЕНТА**

З.А.ШАХБАЗОВА

РЕЗЮМЕ

В организации документа, в связывании его компонентов, в образовании синтаксического целого лексико-грамматические средства играют особую роль. Среди этих средств местоимения особо выделяются. Здесь следует упомянуть, что местоимение может участвовать во всех видах значений в построении документа. В статье говорится о роли неопределенных, определительных и вопросительных местоимений в организации документа.

**THE ROLE OF INDEFINITE, DEFINITE AND QUESTION
PRONOUNS IN DOCUMENT COMPONENT LINKING**

Z.A.SHAHBAZOVA

SUMMARY

In the organization of a document, in its component linking, in the formation of the syntactic whole the lexis – grammar means play important role. Pronouns distinguish particularly among these means. It should be noted, that pronoun can take part in all kinds of meanings in the organization of a document. In the paper it is told about the role of indefinite, definite and question pronouns in the document building.